

Aportació de les traduccions rosselloneses del segle XIX a la construcció del sistema lingüísticoliterari català*

Josep Gallart i Bau
(Universitat de Vic)

1. Els orígens, el segle XVIII

Qui vulgui parlar de les traduccions catalanes impreses al Rosselló ha de fer un apunt inevitable i esmentar els orígens de la impremta rossellonesa. El primer llibre imprès a Perpinyà, l'any 1502, és el *Vocabulari molt profitos per aprendre lo Catalan Alamany y lo Alamany Catalan*. És un extens glossari bilingüe per a la traducció de cent quaranta-dues pàgines. El segon llibre imprès a Perpinyà, l'any 1503, és una traducció del llatí feta per Narcís Solà. És un llibre renaixentista de medicina de Pere de Argilata: *Ací comensa la cirurgia del reverende meritissim doctor en arts e en medicina Le reverent mestre Pere de Argilata de la ciutat de Bolonia* d'una extensió de tres-centes vuit pàgines. Així doncs, la impremta al Rosselló començà amb dues traduccions.

En el segle immediatament anterior al del nostre estudi, el segle XVIII, podem comptar al Rosselló fins a vint-i-nou llibres impresos en català¹ dels quals set són traduccions: quatre del francès, dues del castellà i una del llatí. Tant les set traduccions com els altres vint-i-dos llibres són de temàtica religiosa. Llibres de pietat, exercicis espirituals i un catecisme. Destaca, en el grup de les set traduccions, una tragèdia clàssica de tema bíblic *Esther: tragèdia santa* de Jean Racine.

*Aquest treball s'emmarca dins les investigacions del Grup de Recerca Consolidat (2009 SGR 736) «Textos Literaris Contemporanis: estudi, edició i traducció» de la Universitat de Vic

1. Cf. Dolors Serra (2001) que seguim en les afirmacions que fem sobre la història de la bibliografia nord-catalana.

2. El segle XIX

Al segle XIX ja podem comptar cent setze llibres editats en català. Així doncs, la publicació en català es quadruplicà entre el segle XVIII i el XIX. Hi ha un canvi qualitatiu remarcable pel que fa a les temàtiques de les obres. Hi ha hagut una diversificació. La temàtica religiosa ja no representa en exclusiva la impressió rossellonesa, sinó que es redueix a poc més d'una quarta part, el 27,8% del total. Els llibres de temàtica religiosa són trenta-tres obres. La temàtica majoritària és la literària, que dobla la producció religiosa i representa seixanta-sis obres publicades. A continuació vénen en nombre les ciències socials-folklore amb divuit obres que representen un 15% del total i, finalment, la llengua, amb tres obres que representen un 2,3% del total. D'aquestes cent setze obres que dèiem al començament del paràgraf, cinc són traduccions: dues del francès, dues del llatí i una del castellà. Totes són de temàtica religiosa i és sobre aquestes cinc traduccions que hem realitzat el nostre estudi.

Entre els segles XVIII i XIX el nombre d'obres de temàtica religiosa es manté: vint-i-nou llibres al segle XVIII i trenta-tres al segle XIX. Les traduccions, també des de la mateixa perspectiva quantitativa, no varien gaire d'un segle a l'altre: de set al segle XVIII es redueixen a cinc al segle XIX. El que ha canviat, i de bon tros, és la diversificació temàtica del llibre català a la Catalunya del Nord. Llibre català ja no és sinònim d'obra religiosa. Al segle XIX les publicacions literàries són majoritàries i representen gairebé els dos terços dels llibres.

Ara que hem assenyalat cinc traduccions religioses com a l'objecte del nostre estudi i que hem dibuixat una panoràmica quantitativa sobre la bibliografia rossellonesa en català, ens cal establir el marc cultural en què aquests llibres foren traduïts. Ens preguntarem quina fou la llengua de la classe dirigent rossellonesa al segle XIX; com que parlem de llibres, ens preguntarem quina fou la llengua en què podien llegir els rossellonesos; quina fou la percepció dels rossellonesos sobre el seu parlar; i quina fou la literatura que triomfà al Rosselló al segle XIX... Aquestes preguntes i les respostes corresponents les despleguem tot seguit i les reprendrem més avall, a les conclusions, amb la finalitat de mesurar el valor i de situar amb perspectiva nacional les cinc traduccions rosselloneses del segle XIX.

3. El marc cultural de les traduccions

Al segle XIX, la classe dirigent rossellonesa ja és afrancesada i té com a llengua de cultura el francès. El català, si bé és tingut com a llengua familiar habitual, és difícil de llegir. L'any 1895, Jacques Galaud, rossellonès catalanoparlant, «Officier de l'Instruction publique»,² director de la Secció Literària de la Société Agricole Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales (SASLPO), es féu portaveu de la gent de la seva condició i formació quan lamentà haver de llegir Jacint Verdaguer com si es tractés d'una llengua estrangera. Així, Jacques Galaud afirmà que la llengua de Verdaguer els era difícil: «On a beau parler catalan chez nous, en famille, et dans les champs, et même dans nos rues, il y a beau temps que nous ne l'écrivons plus [...] si bien que nous avons désappris à le lire. Certaines combinaisons de lettres jadis consacrées nous paraissent étranges, tant l'usage s'en est perdu dans notre pratique continuelle du français et des combinaisons du français, la seule langue qui se lise ou s'écrive chez nous... Sauf quelques érudits et les initiés quand tombaient sous nos yeux les poèmes sublimes, immortels sans nul doute, de don Jacinto Verdaguer, par exemple, nous étions souvent obligés de les épeler avec peine, sans les comprendre toujours [...] comme si cette langue, qui est la nôtre cependant, était une langue étrangère» (Galaud, 1895: 407).

Si ens referim als rossellonesos en general direm que majoritàriament sabien de lletra,³ que havien après a llegir en francès i que l'ortografia francesa era l'única que coneixien. És un fet que els rossellonesos, fora d'un reduït nucli d'erudits,⁴ no podia accedir a la llengua catalana escrita segons la tradició etimològica: «Lo dia d'avuy, lo fer reviuire eixa llengua en lo Rosselló es impossible; la entendria parlada, més, escrita, no. Nostres llibres, allí, son ben pocs, per no dir ningú que'ls llegeixi, perque no'ls entenen» (Bosch de la Trinxeria, 1892: 786).

2. «Officier de l'Instruction publique» és la distinció acadèmica honorífica superior. Fou creada el 1808, i a partir de 1866 prengué la forma d'una condecoració. Era atorgada a literats, científics, membres del sistema educatiu... en reconeixement als serveis prestats a l'educació.

3. Un 76 % sabia llegir i escriure el 1882 (Joane, 1882: 40)

4. Vegeu Gallart i Bau (2006).

En l'ordre de coses nacional, cal esmentar que al segle XIX els catalans del Nord no recorden que Catalunya continua al vessant sud del Pirineu. El 1858 Salvador Morer, arxiver del departament dels Pirineus Orientals i membre de la SASLPO diu a l'article «De la réunion du Roussillon à la France» que la pressió de França sobre els rossellonesos ha estat forta d'ençà del Tractat dels Pirineus (1659). I això fins a tal punt que els rossellonesos ja no saben que Catalunya continua al sud del Pirineu: «Il y a maintenant deux siècles que notre province est confondue avec la France: gloire et revers lui sont communs, car son histoire est la même; et si, par hasard, le roussillonnais jette les yeux sur les Pyrénées il ne se souvient plus que de l'autre côté que de ces monts était autrefois son ancienne patrie» (Morer, 1858: 594). La frontera política entre l'una i l'altra banda del país marcava més límits que no pas els purament administratius.

Aquest panorama sociolingüístic de diglòssia accentuada en què la llengua escrita és el francès mentre que la llengua oral és el català generà consegüentment un gènere literari nou al Rosselló al segle XIX: la catalanada. Una catalanada és a la Catalunya del Nord, un text còmic i satíric en català,⁵ que tant pot ser una poesia, una comèdia, una faula o una cançó. Bosch de la Trinxeria és qui primer féu referència a les catalanades: «poesías humorísticas escritas en català tal com avuy se parla en la vila de Perpinyá y sa comarca» (1888: 233-234). Hom utilitzà l'ortografia francesa per escriure catalanades. Nasqué l'ortografia afrancesada. En presentem un botó de mostra extret d'Albert Saisset (1894: 91):

Par pouja finse al cim d'aquey moun malahit
 Lou nostre bastiol sa mostre plè da pit,
 Mè ranoum! llise, cáou, y bèou la sèoue bole,
 Coum oune foulle al bèn qua salte y qua roudoule:
 Es oun dals sèous coumpagns qua s'hi es anganchat,
 Y qua, pa la manja, sa l'amporte pal prat.

Jo m'an farè la pell!
 Par courre tan coum ell,
 Caldrie a les d'aoussell,
 Ou las cames d'oun fóurrou;
 Soun pardout lou mèou bóurrou.

5. Conf. DIEC, s. v.

Tothom llegia i representava catalanades a cargolades, casaments i festes majors amb èxit aclaparador. L'autor més famós de catalanades fou Oun Tal, pseudònim d'Albert Saisset (1842 – 1894), que publicà diversos reculls de catalanades. La primera, *Oun pougnat de catalanades* (1887), la més emblemàtica, arribà a cinc edicions. Al segle XIX hi hagué una florida de catalanades i d'autors de catalanades: *An Perota, an Ĵapota y jo ou Lous Fourestès a la comèdi* (1890) comèdia de Sylvestre Vilallongue, Pierre Darras i Jean Mattes tingué fins a cinc edicions. Autors coneguts, Jan-Agoustí Ternal, Josep Bergnes, Francesc Rous (1828 – 1897), altres d'anònims, publicaren catalanades. Per tal de mesurar l'impacte del fenomen catalanada, fem notar que de les cent setze obres en català publicades al Rosselló al segle XIX, vint-i-nou són catalanades, la qual cosa representa un 25 %.

En el marc d'aquesta situació que acabem de descriure la llengua de la religió continuà essent el català supradialectal. La religió fou durant el segle XIX l'àmbit rellevant en la divulgació d'un català de registre culte tant oral (la predicació) com escrit. Les autoritats eclesiàstiques del bisbat de Perpinyà-Elna, per tal d'arribar al major nombre de fidels possible, van utilitzar la llengua catalana, i a més a més, emprengueren la traducció i publicació al català de cinc d'obres escrites originalment en francès, castellà i llatí.

4. Els traductors i les seves traduccions

La primera és de Rafael Crusat (Rosselló, segles XVII-XVIII). Prevere i prior d'Espirà de Conflent. Autor de novenes. Va traduir del castellà al català la *Novena al glorios patriarca Sant Josep, Digne Espos de la Sempre Verge Maria*. La traducció és en català etimològic i supradialectal, amb nombrosos castellanismes lèxics. Aquest opuscle va ser editat a Perpinyà el 1711, el 1753, el 1778 i al segle XIX sense fer menció de l'any. Aquesta traducció fou feta al segle XVIII, però arran de la pervivència de la novena a Sant Josep tingué encara una quarta edició al segle XIX. Hem de considerar la presència de castellanismes en els llibres de pietat rossellonesos com a cultismes i com a arcaïsmes, amb independència de si l'original traduït és en castellà o no. Els castellanismes representen una reminiscència del Segle d'Or espa-

nyol en què la religió fou el vehicle major en la introducció de la llengua castellana al Rosselló. Paràgrafs extrets de les pàgines 18, 19 i 20:

PRIMER DIA

Agenollat en terra, devant lo Altar ò Imatge del nostre Gloriós Sant Iosep, elevant lo cor al Cel, y avivant la fe ab reflexió ques trova aixi genuflexo, y present al conspecte de aquell trono de gloria, hont está realçat nostre Patriarca en lo Cel, ab tota humilitat possible lo assaludará en primer lloch, dient.

ANTIFONA

Josep Fill de David no vullau dubtar en acceptar Maria vostra Esposa, porque lo fruit de sas entrayas es obra del Sperit Sant. Parira un Fill al qual posareu nom Iesus.

[...]

O Molt Gloriós Patriarca Sant Iosep, molt fidel Protector del sovera Protector de todas las creaturas, Salvador, y Governador molt prudent del Salvador del mon. En unio del amor, ab lo qual Deu lo Pare encomaná son amat Fill Iesu-Christ nostre Senyor y la sempre Verge sa Mare à vostre prudencia. Io me entrego, y rendesch à vos dende ara per tots los días de ma vida, y en la hora de ma mort encomano ma anima, y cos à vostre particular cuydado, y tutela, y ab tota confiança me postro, y acudesch al vostre refugi, y amparo, y à vostra pietat paterna, hont tantas vegadas descançá la font original de la misericordia.

La segona és de Pere Marcè i Sentaló (Rosselló, segles XVIII-XIX). Rector de Sant Martí de Cornellà de la Ribera. Autor d'un tractat d'agronomia rossellonesa. Va presentar al sínode diocesà del bisbat d'Elna un ritual compost per ell mateix on reivindicava la conservació de les cerimònies litúrgiques locals, que va ser rebutjat el mateix any (1782). Va haver d'exiliar-se a Barcelona per la persecució de la Convenció als clergues refractaris. Traduí del llatí al català *Los set salms penitencials en versos catalans segons lo sentit literal*. La traducció va imprimir-se a Perpinyà (1802), i va ser-hi reimpressa el 1809, el 1856 i el 1876. L'edició de Barcelona (1806), la primera al Principat, va ser també molt reeditada. L'«Advertencia» inicial, a més d'introduir-nos en el sentit i la interpretació dels salms, forneix una explicació sobre els matisos del català d'ambdues bandes del Pirineu, que Marcè, com a rossellonès exiliat al Principat, havia de conèixer bé. El traductor explica que busca deliberadament la «puresa de la llengua» per espor-

gar-la de la corrupció del castellà i del francès; amb tot, hi trobem diversos castellanismes que hi fan la funció de cultisme. El català dels salms és supradialectal de «to popular i col·loquial, assequible al gran públic» (Comas), fet que devia contribuir a la seva important difusió. Des de l'òptica literària la versió de Marcè ha estat considerada una de les més interessants dels salms penitencials. Llegim a les pàgines 27 i 28 de la *Advertencia* en l'edició de 1806:

En quant á la llengua catalana; ningú ignora que per la unió del principat de Catalunya a la Corona de Castilla, y del Condat de Rosselló á la Corona de França; en Catalunya molts vocables Castellans, y en Rosselló molts vocables Francesos s'han catalanizat. Per tant, me he aplicat á la puresa de la llengua y cedint un tant a l'us actual de esta Província, i als drets que te lo poble en punt de la llengua; he procurat valerme dels vocables corresponents al llatí que he trobat en los Vocabularis o Gazofilacis de Antoni Nebrisa, del de Torres, y del de Jaume La Cavalleria, que és lo millor de tots.

La tercera és el *Compendi del catecisme al us de totas las iglesias del imperi francès* (Rosselló?, 1807). Arnaud-Ferdinand de Laporte, bisbe de Carcassona, ordenà la traducció del *Abrégé du catéchisme à l'usage de toutes les églises de France* al català. El traductor ens és desconegut. El catecisme, en format devocionari, és precedit d'una introducció en francès on es justifica la traducció: «Instruits que la majorité de nos diocésains qui habitent le département des Pyrénées orientales ne sont pas assez familiers avec la langue française, pour profiter des instructions qui sont faites en cette langue». Segueixen la introducció les pregàries del matí i de la nit en versió bilingüe llatí-català. La tercera part és constituïda pel catecisme ensenyat pel mètode tradicional de pregunta i resposta; és en una llengua assequible, que fa de bon llegir, en un català supradialectal i en una ortografia etimològica molt acostada a la normativa actual; sense gaires castellanismes ni gal·licismes. Paràgrafs extrets de la pàgina 51:

LLISSÓ IX.
DEL SETÉ Y VUYTÉ MANAMENT'S.

P. *Explicau lo seté manament* : No furtarás.

R. Per aquex manament se nos prohibex péndrer lo be dels altres y retenirlo contra la voluntat del amo.

P. *Que sen's ordena per aquest manament?*

R. Sen's ordena restituir lo be dels altres, sia robat, sia trobat.

P. *Digau algunes de las maneras ab que se pren ó se reté lo be dels altres?*

R. Las mes ordinarias son lo lladronicí, la usura, los fraus y enganys, en la qualitat ó quantitat de las causas que son la materia de las convencions.

P. *No hi ha altres maneras de péndrer o de retenir lo be dels altres?*

R. Sí pare : per exèmples un amo qui reté lo salari de sos domestics, de sos fadrins, jornalers, etc., pecca contra de aquest manament; així mateix un menestral qui no treballa com es degut ó qui exígeix lo que no ha guanyat.

La quarta són els *Cantichs catalans, traduïts dels cantichs de Sant Sulpici* (Rosselló, 1826). Traducció d'«un sacerdot del bisbat de Perpinyà», segons que consta a la portada. *Cantichs catalans* és un cançoner manual religiós per a la pregària col·lectiva. La llengua de l'original suposem que és el francès perquè a l'encapçalament de cada cançó hi ha un «ayre», música, d'una cançó francesa coneguda amb què s'ha de cantar el càntic català. Les cançons ocupen les seixanta primeres pàgines; a continuació n'hi ha vint-i-quatre de partitures. Els càntics són tots de tema religiós fora del darrer, «Càntic per lo Rey», que és dedicat a la monarquia borbònica. Són escrits en un català-rossellonès que corregeix sistemàticament les terminacions *-ia* en *-i*. Així, per exemple, hi llegim «clemencia» i no «clemenci». Els castellanismes lexicals hi són freqüents, mentre que els gal·licismes hi són gairebé absents. Copiem el «Càntic per lo Rey», a la pàgina 60, la darrera de la traducció:

Poble francès, ab concordia viu are,
 Podas gosar del bé lo mes suau,
 Lo nostre Rey, es lo mes tendre pare:
 Viva lo Rey, y la Fransa, y la pau!
 Viva la Fransa,
 Viva lo Rey,
 Sempre en la Fransa,
 Borbons, Deu y sa lley!

La cinquena és de Joan Miquel Aymar (Dorres, Cerdanya, 1818 – Vilallonga de la Salanca, Rosselló, 1894). Fou rector de diverses parròquies nord-catalanes. Autor d'una Novena de Sant Josep (1889) i de reculls de pregàries. El món catòlic, en agraïment a la proclamació

del dogma de la Immaculada Concepció de la Verge Maria (1854) va oferir al papa Pius IX la traducció de la butlla *Ineffabilis Deus* a quatre-centes llengües (1867). La traducció catalana, a cura d'Aymar, es va fer a Perpinyà, en un català literari d'una pulcritud perfecta. És la *Carta apostolica de N.S. Pare Pio per la providencia divina papa sobre la definicio dogmatica de la immaculada concepció* (1889) amb Prefaci de Mn. Josep Bonafont (1854 – 1935), escriptor destacat de la primera generació de la Renaixença al Rosselló. De la traducció de la definició dogmàtica de la Immaculada Concepció se'n féu una única edició. A resultes d'això, el valor que té des de la perspectiva del nostre estudi no raurà en l'amplitud de la seva divulgació. Ara bé, la traducció situa el català etimològic com a català de l'Església per a un document doctrinal sublim i perquè es considerà necessària una única traducció per a ambdues bandes del Pirineu amb la qual cosa es reconegué de manera explícita la unitat de la llengua catalana. I, a més a més, el traductor fou un sacerdot del bisbat de Perpinyà-Elna. Llegim a la *Carta apostolica*, pàgina 22:

De aqui vé eixa manéra de pensar, no menos clara, que es unanima dels Pares, que la Verge gloriosíssima, en favor de qui lo Omnipotent ha fet grans cosas, ha brillat de una tal abundància de tots los dons celestials, de una tal plenitut de gracia y de una tal innocencia, que ha estat com lo inefable miracle de Deu, ó per millor dir, com lo miracle de tots los miracles, y digna de ser Mare de Deu, que Ella se es apropiada de Deu Ell mateix, tant quant es possible á la naturalesa criada, y es estada en tanta manera exaltada que sobrepassa totas las alabansas humans y angélicas.

Aymar també va traduir, no es diu de quina llengua, els *Evangelis dels diumenges y festas del any* (1908). És una traducció en català etimològic amb alguna concessió al parlar rossellonès pel que fa a la fonètica, a la morfologia i al lèxic («aybres» per «arbres»); i amb gal·licismes nord-catalans lèxics i sintàctics («mages» per «mags», «la mia hora es pas arribada»).

5. Conclusions

En un entorn objectivament desfavorable, la llengua de l'Església a la diòcesi d'Elna-Perpinyà continuà essent el català supradialectal:

els catecismes, les pregàries, els cants, les novenes es fan en català. A més a més, l'Església és l'única entitat que tradueix al català durant el segle XIX. Produeix cinc traduccions, que a part de satisfer les necessitats pastorals de l'evangelització, tenen el mèrit de contribuir a la construcció de la nostra llengua nacional a la Catalunya del Nord per diverses raons:

La utilització de l'ortografia d'arrel etimològica en una època en què es divulgà al Rosselló una ortografia d'arrel francesa que permetia una lectura immediata del català pels rossellonesos escolaritzats en francès. Malgrat la temptació de la divulgació fàcil, l'Església rossellonesa es mantingué dins de l'ortografia tradicional i rebutjà la francesització.

La utilització d'una varietat de llengua supradialectal en una època en què el parlar rossellonès era l'únic conegut pels fidels. Malgrat la temptació de secessionisme lingüístic, relativament fàcil en una regió on la frontera política d'Estat, les isoglosses dialectals i la demarcació de bisbats coincideixen, l'Església no volgué entronitzar el dialecte local com a llengua, refusà la patuesització i es mantingué dins la koiné catalana del seu temps.

Les cinc traduccions descrites foren els llibres catalans que gaudiren de més difusió durant el segle XIX. Les edicions ho certifiquen: cinc de *Los Set salms penitencials*, quatre de la *Novena del gloriós patriarca Sant Josep*, dues del *Compendi del catecisme*, i un nombre que no s'ha pogut determinar dels *Cantichs catalans*. Són llibres en format de devocionari, de poques pàgines, trenta-sis el més curt i cent sis el més llarg, de manera que fàcilment es podien dur a la mà per a la pregària individual i col·lectiva. La *Carta apostòlica*, com que és un document dogmàtic, té unes altres característiques. En aquella centúria només les catalanades tingueren una difusió comparable.

Dues d'aquestes traduccions tenen relleu literari. La de Pere Marcè i Santaló, *Los set salms penitencials*, és a bastament estudiada en la *Història de la Literatura Catalana* d'Antoni Comas i s'hi considera una traducció bíblica important. La *Carta apostolica de N.S. Pare Pio per la providencia divina papa sobre la definicio dogmatica de la immaculada concepció* de Joan Miquel Aymar ja forma part de la Renaixença a la Catalunya del Nord.

D'aquesta manera l'Església Catòlica del bisbat d'Elna-Perpinyà actuà com a contrapoder enfront de la supremacia de la llengua oficial, el francès. L'Església jugà una carta contra la patuesització ortogràfica i dialectal. També jugà una carta a favor de la koiné de la llengua catalana i adobà el terreny rossellonès perquè hi germinés primer la Renaixença i després l'ortografia fabriana del segle XX.

Per tal de completar l'estudi de la traducció catalana a la Catalunya del Nord al segle XIX, caldrà tenir compte les traduccions manuscrites, tan abundants als segles XVIII i XIX. Aquestes traduccions, algunes anònimes o bé d'autors desconeguts, han estat estudiades en articles de Jordi Carbonell (1962) i Pep Vila (1993, 1996).

6. Bibliografia citada

- ARGILATA Pere de. *Ací comensa la cirurgia del reverende meritissim doctor en arts e en medicina Le reverent mestre Pere de Argilata de la ciutat de Bolonia. Lo qual ha estat traduït del lati en lengua vulgar Cathalana per lo venerable en Narcís Sola [...]* — Estampat... en la villa de Perpinyà: per Mestre Johan Rosembach Alamany, XV del mes d'Gener, [1503]. [308] f.
- BOSCH DE LA TRINXERIA, C. (1885). «Un Casament en lo alt Vallespir». *La Renaixença*, p. 249-252.
- (1888). «La llengua catalana en lo baix Rosselló». *La Renaixença*, p. 233 - 236.
- (1892). «Un poeta rossellonès. Oun Tal». *La Renaixença*, p. 787-797.
- CARBONELL, Jordi (1962). «Dues traduccions rosselloneses setcentistes de la Zaïra de Voltaire». *Estudis Romànics* XI, p. 161-170.
- Evangelis dels diumenges y festes del any*. Perpinyà: La Croix des P.-O.-Joseph Payret, 1908, 53 p.
- GALAUD, J. (1895). «Eloge de Monsieur Albert Saisset». *BSASLPO*, vol. XXXVI, p. 399-430.
- GALLART I BAU, Josep (2006). «Els erudits rossellonesos del segle XIX i Jacint Verdaguier. Codis disponibles: estudis, gramàtiques i diccionaris». *Anuari Verdaguier. Revista d'estudis literaris del segle XIX*, núm. 14, p. 291-310.
- JOANNE, Adolfe (1882). *Géographie du Département des Pyrénées Orientales*. París: Hachette et Cie, 64 p.

- MORER (1858). «De la réunion du Roussillon a la France». *BSASLPO*, vol. XI, p. 581-594.
- PUIG I TÀRRECH, Armand (1989). «Dues traduccions catalanes dels psalms en el segle XIX». Dins: FERRANDO, Antoni (ed.). *Segon Congrés Internacional de la llengua catalana VIII*. València: Institut de Filologia Valenciana /Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 693-698.
- RIQUER, Martí de; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim (1981). *Història de la literatura catalana*. 2a ed., Barcelona: Ariel.
- SAISSET, Albert (1894). *Grammaire catalane, suivie d'un petit traité de versification catalane*. Perpignan. Latrobe, 93 p.
- SAISSET, Albert [Un Tal] (1910). *Perpinyanenes*, «Col·lecció Biblioteca Popular de l'Avenç» 117. Barcelona: L'Avenç, 111 p.
- SERRA I KIEL, Dolors (2001). «Bibliografia de Catalunya Nord (1502-1999)». *Terra Nostra* [Prada de Conflent], núm. 100, p. 1111
- VILA, Pep (1993). «Notes sobre el primer melodrama a Catalunya i al Rosselló (1863)». *Revista de Catalunya*, núm. 76, p. 143-152.
- (1996). «Les traduccions d'obres franceses i italianes en el teatre català al Rosselló». *Revista de Catalunya*, núm. 109, p. 103-129.
- Vocabulari molt profitos per aprendre lo Catalan Alamany y lo Alamany Catalan*. — Stampat lo present vocabulari en la noble vila de Perpinya: per mestre Johan Rosembach. Any [1502]. [142] p.

7. Referències bibliogràfiques de les traduccions rosselloneses:

- Cantichs catalans, traduïts dels cantichs de Sant Sulpici* / per un sacerdot del bisbat de Perpinyà. Perpinyà: Impr. per En casa de J. Alzine, 1826, 60 p.
- Compendi del catecisme al us de totes las iglesias del imperi francès*. Perpinyà: Impr. per Joan Alzine, 1807, 106 p.
- Los set salms penitencials en versos catalans segons lo sentit literal*. Barcelona: Impr. per Companyia de Jordi, Roca i Gaspar, 1806, 36 p.
- Novena del glorios patriarca Sant Josep, Digne Espos de la Sempre Verge Maria*. Perpinyà: Impr. per Francisco Reynier, 1711. [79] p.
- PIUS IX. *Carta apostolica de N.S. Pare Pio per la providencia divina papa sobre la definicio dogmatica de la immaculada concepció*. Perpignan: Impr. per J. Comet, 1889, 31 p.